
DE DRIE VAN LIENDERS: UTRECHTSE TEKENAARS UIT DE 18DE EEUW

Het afgelopen voorjaar organiseerde de Gemeentelijke Archiefdienst een tentoonstelling over Jacobus, Pieter Jan en Paul van Liender en de stad Utrecht.

De redactie van het maandblad ontving kort daarop een uitgebreide bespreking van zowel de expositie als van de catalogus. Terwille van de verdere bestudering van de Van Lienders, die blijkens de verantwoording voorin de catalogus een van de doelstellingen van de expositie was, acht de redactie het zinvol deze bijdrage alsnog in het Maandblad op te nemen.

redactie

In de 18de eeuw reisden tal van topografische tekenaars door ons land om steden, dorpen, kastelen en buitenhuizen te schetsen. Onder deze reislustigen bevond zich Paulus van Liender, wiens werk samen met dat van zijn oom Jacobus en van zijn broer Paulus in maart en april van dit jaar in het Utrechts Gemeentearchief te bezichtigen was.

De ettelijke tekeningen van de Van Lienders geven ons een duidelijk beeld van de stad Utrecht en haar omgeving in de periode 1745-1775. Hun verwerking van het thema „stadsgezicht“ paste in een op dat moment betrekkelijk jonge traditie.

Het Hollandse stadsgezicht

Rond het midden van de 17de eeuw ontwikkelde zich het stadsgezicht als een zelfstandig genre in de Hollandse schilderkunst. Dit impliceert niet dat er uit de tijd daarvóór geen afbeeldingen van dorpen, steden of delen daarvan bekend zijn. We treffen bijv. in het werk van de 15de eeuwse schilder Jan van Eyck al complexen van gebouwen aan die doen denken aan bestaande steden. Zo'n quasi-stadsgezicht fungeerde als achtergrond of als decor voor de hoofdhandeling. Soms moest het de betekenis van het schilderij verduidelijken. Daarnaast bestond er veel belangstelling voor geschilderde fantasie-architectuur, die geheel aan de fantasie van de kunstenaar was ontsproten en weinig met bestaande woonoorden te maken had.

Na de eerste helft van de 17de eeuw gingen in Delft en in Haarlem een aantal kunstenaars op zichzelf staande stadsgezichten schilderen. De beroemdste vertegenwoordigers van deze tendens waren Johannes Vermeer (1632-1675) en Pieter Saenredam (1597-1665). Saenredam hield er een uiterst zorgvuldige werkwijze op na: hij schilderde gebouwen pas nadat hij een nauwgezette studie had opgezet en voor zover mogelijk opmetingen had verricht. Tussen tekening en schilderij lagen vaak vele jaren.

De methode van Saenredam werd overgenomen door Gerrit Berckheyde (1638-1698), die samen met zijn

broer Job (1630-1693) in Haarlem, hun vaderstad, werkte. Met de Amsterdamse kunstenaar Jan van der Heyden (1637-1712) vormden zij een trio schilders van stadsgezichten dat veel invloed zou hebben in de 18de eeuw. Van der Heyden gaf behalve gefantaseerde architectuur ook topografisch juiste visies op Amsterdam weer. Hij legde het penseel steeds vaker terzijde toen hij zich ging toeleggen op de verbetering van de Amsterdamse straatverlichting en op de ontwikkeling van een nieuw soort brandspuit.

De minutieuze schilderwijze van vooral Van der Heyden werd in de 18de eeuw overgenomen. Bekende schilders als Cornelis Pronk (1691-1759), Jan de Beyer (1703-ca. 1785) en Isaac Ouwater (1750-1793) weken in hun stadsgezichten niet sterk af van de stijl van Van der Heyden. Hun weergaven zijn topografisch gezien wel veel betrouwbaarder.

In de tekenkunst treffen we eerder zelfstandige stadsgezichten aan dan in de schilderkunst. Nederlandse kunstenaars maakten tijdens hun studiereizen regelmatig situatieschetsen die zij in hun schilderijen verwerkten. In de vroege 17de eeuw werd in de tekenkunst de grondslag gelegd voor het stadsgezicht als specialisme. Rondtrekkende topografische tekenaars komen ook voor het eerst voor in de loop van de 17de eeuw.

De Van Lienders

Het 18de eeuwse stadsgezicht vormde het logische vervolg van aanzetten in de 17de eeuw. Het werd een breed en zijd beoefend specialisme in teken- en schilderkunst. De Van Lienders stonden dan ook bepaald niet alleen in hun belangstelling voor stad en land.

Jacobus van Liender (1696-1759) was evenmin als zijn twee neven kunstenaar van beroep. Van professie was hij arts en botanicus. Hij maakte in de jaren 1730 deel uit van het Utrechts schildergenootschap, waarvan hij korte tijd deken was. Behalve landschappen tekende hij Utrechtse stadsgezichten. Jacobus van

Liender gaf tekenles aan de twee zoons van zijn broer, Pieter Jan en Paulus.

Pieter Jan van Liender (1727-1779) werd, behalve door zijn oom, vermoedelijk onderwezen in de tekenkunst door de al eerder genoemde Cornelis Pronk. Hij imiteerde aanvankelijk de stijl van zijn oom Jacobus maar kwam in de jaren 1760 tot een eigen verwerking van landschap en architectuur. Hij stak enkele malen de grens over om tochten langs de Rijn te ondernemen.

In tegenstelling tot de andere Van Lienders zijn van hem schilderijen bekend. Zijn belangrijkste activiteiten op dit gebied volbracht hij in 1760. In dat jaar decoreerde hij een kamer in een patriciershuis aan de Breedstraat, toentertijd in bezit van de familie Van Dorsen (afb. 1). In de 19de eeuw werd deze zaal de regentenkamer van het Hervormd Diaconie Weeshuis. Het ensemble behangenschilderijen toonde landschappen gestoffeerd met figuurtjes en soms herkenbare gebouwen. Zo prijkt in één van de stukken de Utrechtse Dom temidden van heuvels, die herinneren aan het Rijnlandschap dat de maker goed kende. De hele set is opgenomen in de verzameling van het Centraal Museum.

Paulus van Liender (1731-1797) oefende zich in het tekenen bij Cornelis Pronk. In Amsterdam ontmoette hij Jan de Beyer, met wie hij naar Duitsland toog. Na zijn verhuizing naar Haarlem rond 1760 bleef hij actief als tekenaar van stads- en buitenleven. Naast tekeningen maakte hij ook aquarellen en gravures.

Paulus van Liender was van beroep houtkoper, later werd hij hoofdcollecteur van de belasting op wijnen. Hij nam deel aan het georganiseerde Haarlemse kunstenaarsleven. Hij werd bestuurslid van de Stadstekenacademie en wordt genoemd als *steller van het model* en *thesaurier*, twee om uiteenlopende redenen belangrijke taken.

Tentoonstelling en catalogus

Het eerste dat opviel bij bezichtiging van de expositie in het Gemeente-archief was de uitstekende kwaliteit van de meeste der tekeningen en schilderijen. Men kan zich erover verwonderen dat hier geen beroepskunstenaars aan het werk waren. Het zal zeker de moeite waard zijn de Van Lienders via een omvangrijker publicatie dan de catalogus meer bekendheid te geven en hun plaats temidden van andere 18de eeuwse tekenaars en schilders te bepalen.

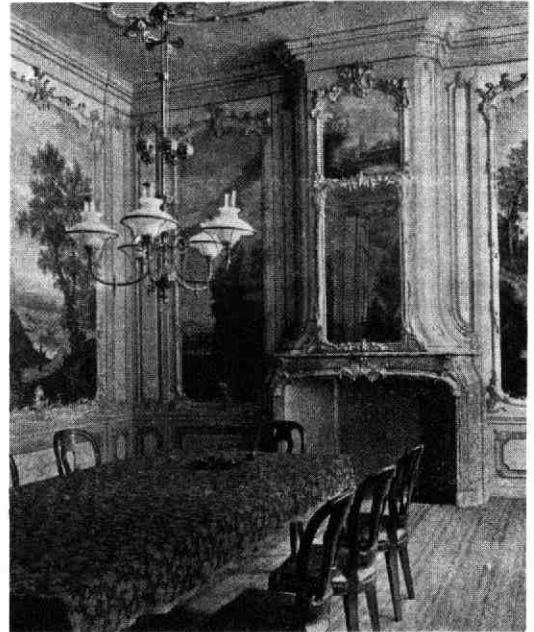
De begeleiding bij de tentoonstelling liet de bezoeker in een aantal opzichten in het ongewisse. Zo zou een plattegrond van Utrecht, waaruit bleek hoe de stad er in de 18de eeuw uitzag en op welke plaatsen de Van Lienders hebben getekend, een waardevolle bijdrage zijn geweest, zeker voor de niet-Utrechtenaar. Men kan hierbij denken aan een kaart zoals die is afgebeeld in het boekje van A. Graafhuis, *Utrecht in de achttiende eeuw...* (1965).

De teksten bij de objecten waren wat summier en boden m.i. te weinig informatie. Het zou niet overdreven zijn geweest meer gegevens over de chronologie van

de betreffende gebouwen (wanneer werden ze opgetrokken, wanneer geheel of gedeeltelijk afgebroken) en over hun functie op te nemen. Ook bij de stilistische vergelijkingen werd niet meer dan een tipje van de sluier opgelicht. Waarschijnlijk zal het werk van de Van Lienders en dat van hun tijdgenoten in de publicatie die I. J. Soer in haar verantwoording reeds aankondigt, duidelijker onderling worden gerelateerd.

Het was een goede gedachte om de schilderijen uit de regentenzaal van het voormalig Weeshuis te reconstrueren (de oorspronkelijke stukken waren op twee na te groot voor de expositieruimte), zij het dat de oorspronkelijke situering niet geheel herkenbaar was. Het is de vraag waarom de reproducties van de heldere behangenschilderingen voorzien waren van een bruine tint, die reminiscenties oproep aan foto's uit grootmoeders tijd.

In de catalogus zijn, naast afbeeldingen van geëxposeerde werken, twee inleidingen opgenomen: één van dr. J. E. A. L. Struick, waardoor de lezer een aardig beeld krijgt van het sociale en economische leven in Utrecht in de 18de eeuw, en één van mevr. I. J. Soer

Gezicht in de regentenzaal van het Diaconieweeshuis, 1918 G.A.U. Top. Atlas Zh 3.1.1.

over de Van Lienders zelf. De tweede inleiding en het catalogusdeel doen vermoeden dat er in snel tempo is gewerkt, waardoor onnauwkeurigheden in formulering en inhoud zijn geslopen. Zo blijft het onduidelijk, waarom uit de bloei van kunst kabinetten in de 18de eeuw blijkt dat er opdrachten zijn gegeven (p. 11). De onderschriften zaaien hier en daar verwarring, zoals dat bij cat. 73 waar onder *Origineel in bezit van E. C. Suermondt te Utrecht* staat vermeld: *Eigenaar onbekend*.

De problemen rond de toeschrijvingen worden ook in de catalogus niet duidelijk toegelicht. Zo staat bij cat. 110 (*Gezicht op het Jobsgasthuis; 1756*) een verwijzing naar cat. 83, een vrijwel identieke tekening uit 1752. Het eerste werk wordt toegeschreven aan J. Versteegh, het tweede aan Pieter of Paul van Liender. De tekenstijl is vrijwel identiek; de twee toeschrijvingen vragen om opheldering.

Het is merkwaardig dat met de aantekening op de achterzijde van cat. 81 (afb. 2), een prachtig bosgezicht door Paulus van Liender, niets is gedaan. Er staat vermeld dat de tekening door de tekenaar zelf voor twee van zijn beste gehouden werd. Dit zegt wel iets over de waardering door de kunstenaar van zijn bosgezichten ten opzichte van zijn stadsgezichten.

Het is jammer dat er nauwelijks Utrechtse stadsgezichten tegenover elkaar zijn geplaatst, maar wel twee gezichten op IJsselmonde (cat. 90 en 91). Met geringe moeite had bijv. een *Gezicht op de Wittevrouwenpoort* in viervoud toegelicht kunnen worden: cat. 16 (gesigneerd P. v. Liender, 1750), cat. 21 (gesigneerd Pieter J. van Liender, 1752) en cat. 83 (afb. 3; niet gesigneerd, 1752; vroeger toegeschreven aan De Beyer, nu aan Pieter of Paulus van Liender), aangevuld met een tekening van De Beyer uit ca. 1750 (afgebeeld in het geciteerde boekje van A. Graafhuis, p. 43). Een andere mogelijke „Utrechtse” vergelijking bieden cat. 41 (*Gezicht op de stadsplaats met kraan en vismarkt* door Pieter J. van Liender, 1762) met cat. 96 (Idem, door C. Pronk, 1756) en de versie van J. Versteegh (ca. 1760, afgebeeld in Graafhuis, p. 53).

Tenslotte een opmerking over de bibliografie. Het lag natuurlijk niet in de bedoeling van de auteur om een volledige bibliografie van de Van Lienders en het stadsgezicht in de 18de eeuw samen te stellen. Het bevreedt echter dat het artikel van C. W. Wagenaar, *De regentzaal van het Nederduitsch Hervormd Diaconie Weeshuis te Utrecht in Oude Kunst* van 1918 niet is vermeld, hoewel er kennelijk gebruik van is gemaakt. Een nuttige aanvulling op de bibliografie lijkt de in de onderstaande boekenlijst geciteerde catalogus bij de tentoonstelling over het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw, vorig jaar gehouden in Amsterdam.

Tekenen in de opvoeding van de burgerij

De Van Lienders waren geen kunstenaar van beroep. Het was in de 18de eeuw niet ongebruikelijk dat in kringen van de burgerij getekend, gegraveerd en geaquarelleerd werd. Zo zijn van Cornelis Ploos van Amstel, die evenals Paulus van Liender in de houthandel actief was, prenten van uitstekende kwaliteit bekend. Het is niet altijd vanzelfsprekend geweest dat een burger zich oefende in het tekenen. M.i. hangen de activiteiten van de Van Lienders samen met verapderde ideeën over het tekenen in de opvoeding. De problematiek rond deze kwestie gaat terug tot in de Oudheid. Bij de antieken, en later in de Renaissance, was men ervan overtuigd dat het beoefenen van de teken-

en schilderkunst bij kon dragen tot het vergaren van kennis en bovendien van groot praktisch nut was. In deze periode mocht alleen de upper-ten, niet het gewone volk, zich als niet-professioneel kunstenaar artistiek bezighouden.

In Nederland werd Constantijn Huygens, aanvankelijk als leerling van Hendrik Hondius, met de tekenkunst opgevoed.

Hij noemde het onderricht zelf nuttig; je had er plezier van bij het uitoefenen van de wiskunde; en bovendien spaarde het tekenen op reis de tijd uit van een schriftelijke weergave van het geziene (Huygens, 66)*. Na zijn tekenopleiding kreeg Huygens les in het miniatuurschilderen. Hij liet zich bewonderend uit over het werk van een der specialisten in het vak, Isaac Oliver, dat hij naar eigen zeggen in Londen had gezien (Huygens, 67-68).

Ook Hooft ontving tekenles. Hij kreeg naast muziek-, scherm- en danslessen onderwijs in het *teykenen*.

In tegenstelling tot het schilderen werd het tekenen in de 17de eeuw gezien als passend tijdverdrif voor een hooggeplaatste. Dat staat in verband met academische opvattingen, waarin het tekenen werd beschouwd als een geestelijk hoogwaardige bezigheid. Zelfs vorsten ontkwamen niet aan deze tendens. Vele 17de eeuwse koningen leerden in hun jeugd het tekenvak bedrijven. In ons land leerde prins Maurits de tekenstift hanteren.

In wezen bleef deze situatie in de 18de eeuw bestaan. Dat blijkt uit een vermelding van de kunstenaar Gerardus Wigmana, die na drie jaren in Rome te zijn geweest in dienst kwam van het hof van Friesland, waar hij stadhouder Johan Willem Friso en diens zusters onderwees in de tekenkunst (Wigmana, inleiding).

Jaren later hielp de hofschilder T. P. C. Haag de jonge stadhouder prins Willem V bij diens eerste schreden op het tekenpad (Lunsingh Scheurleer, 22; en Fock, 113).

In de loop van de 17de en vooral 18de eeuw ging de burgerij zich op steeds groter schaal bezighouden met het tekenen, in navolging van aristocratische kringen. Het kwam zover, dat men opmerkte: *In geen land is welligt het onderwijs in de Teekenkunst zoo algemeen dan in het onze; het wordt beschouwd als tot eene goede opvoeding behoorende; vandaar het groot aantal Teekenmeesters, dat men onder ons vindt.* (Van Eynden en Van der Willigen, III, noot 3, 496-497).

Hoewel wij het eerste deel van het citaat moeilijk kunnen toetsen op waarheidsgehalte, lijkt de passage veelzeggend. Het is heel goed mogelijk dat nieuwe 18de eeuwse opvoedingsidealen een rol hebben gespeeld bij de popularisering van het tekenen als onderdeel van de educatie van de bourgeoisie.

Een tweede accentverschuiving vormde de waardige plaats, die het graveren ging innemen naast miniatuurschilderen en tekenen. In Frankrijk gingen stemmen op, dat alle verzamelaars van prenten en tekeningen, alle edellieden en rijken die in de kunst waren geïnteresseerd, ofwel van nature ofwel gedreven door

snobisme, graveerden (Adhémar, 91 e.v. en 106 e.v.). Ook de gewone burger kon leren graveren.

In Holland was de al genoemde Cornelis Ploos van Amstel, firmant van de hopkopers Bontekoning en Aukes, een exponent van deze koerswijziging. Deze mededirecteur van de Amsterdamse stadstekenacademie bracht een enorme verzameling kunstvoorwerpen bijeen en schiep zelf een aanzienlijk grafisch oeuvre op hoog niveau, In 1773 kwam het zover, dat aan de Amsterdamse tekenacademie een tekenschool werd verbonden, waar leerlingen zonder beroeps-aspiraties konden leren tekenen.

De Van Lienders sloten zich met hun artistieke activiteiten aan bij de betrekkelijk recente opvatting, dat tekenen, graveren en aquarelleren niet waren voorbehouden aan kunstenaars, koningen of edelen maar ook beoefend mochten worden door de burgerij. Vaak geschiedde dat - net als bij de Van Lienders - ten dele in genootschapsverband.

De Van Liendertentoonstelling liet ons zien dat 18de eeuwse burgers in staat waren schitterende tekeningen te produceren. Een uitvoeriger en nauwkeuriger begeleiding zou het plezier bij de bezichtiging hebben verhoogd. Er blijven nu vele vragen onbeantwoord. Des te meer reden om uit te zien naar een bereede oeuvercatalogus van het werk van deze drie boeiende kunstenaars.

Paul Knolle

* De namen tussen haakjes zijn verwijzingen naar de bibliografie, de getallen geven de nummering van de pagina's in de betreffende publicaties aan.

Bibliografie

Over het Hollandse stadsgezicht, zie:

1. Hans Jantzen, *Das Niederländische Architektur-bild*. Leipzig 1910.
2. J. G. Links, *Townscape Painting and Drawing*. London 1972, vooral pp. 136-160.
3. *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw*. Tent. cat. Amsterdams historisch Museum 1977. Zie ook de hierin opgenomen bibliografie.

Over de Van Lienders, zie:

1. C. W. Wagenaar, „De regentenzaal van het Nederlands Hervormd Diaconie Weeshuis te Utrecht.” In: *Oude Kunst*, jrg. III (1918), 221-228.
2. *Jacobus van Liender, Pieter Jan van Liender, Paul van Liender en de stad Utrecht. Topografische tekeners uit de 18de eeuw*. Tent. cat. Gemeente-archief Utrecht 1978. Zie ook de hierin opgenomen bibliografie.

Over het tekenen in de opvoeding, zie:
in het algemeen:

1. Allan Ellenius, *De Arte Pingendi*. Latin Art Literature en seventeenth-century Sweden and its international background. Uppsala and Stockholm 1960, 223-263.
2. Jochen Becker, „Zur Niederländischen Kunstliteratur des 16. Jahrhunderts: Domenicus Lampsonius.” In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 1973, 45-61, vooral noot 7 op pp. 53-54.
3. In dezelfde editie van het N.K.J.: Ella Snoep Reitsma, „Chardin and the Bourgeois Ideals of his Time.” (pp. 147-243, vooral p. 204.)

Met betrekking tot dit artikel:

1. *De Jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven*. Uit het Latijn vertaald, toegelicht en met aantekeningen voorzien door Dr. A. H. Kan (...). Antwerpen 1946.
2. Gerardus Wigmana, *Korte Schets of Denkbeeld Om tot een groote volmaaktheid in de Schilderkunst te geraken*... Amsterdam 1742.
3. Th. H. Lunsingh Scheurleer, „De Stadhoudelijke Verzamelingen.” In: *150 Jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen. Kon. Bibliotheek. Kon. Penningkabinet*. 's-Gravenhage 1967.
4. Willemijn Fock, „De schilderijengalerij van Prins Willem V op het Buitenhof te Den Haag (1).” In: *Antiek*, 1976/77, nr. 2.
5. *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, sedert de Helft der XVIII Eeuw* door Roeland van Eynden en Adriaan van der Willigen (...). Haarlem 1816-1840 (4 dln.).
6. Jean Adhémar, *Graphic Art of the 18th Century*. Vert. M.I. Martin. New York-Toronto-London 1964.

CONTRIBUTIE 1978

In augustus 1978 hadden ca. 300 leden de contributie voor 1978 nog niet voldaan. Tengevolge hiervan heeft het bestuur besloten in de maand september de desbetreffende leden een brief met een acceptgirokaart te doen toekomen.

Aangezien het niet juist wordt geacht, dat de vereniging de lasten moet dragen, welke door verlate betalingen worden veroorzaakt, heeft het bestuur besloten, dat bij betaling van de contributie na 31 oktober 1978 een kostenvergoeding van f 4,- zal zijn verschuldigd.

Er wordt op gewezen, dat de kosten van de in september te verzenden brief ca. f 1,- en de portokosten voor de afzonderlijke verzending van het jaarboek f 2,75 bedragen; door te late betaling van de contributie zal bovendien een rente-nadeel ontstaan. Een kostenbijdrage van f 4,- is derhalve zeker terecht.

Het bestuur wekt daarom de leden op, de ontvangen acceptgirokaart nu ten spoedigste in te vullen en te retourneren.

Namens het bestuur,
J. F. J. Hoeting, penningmeester.